

עולים, מהגרים, נמלטים

בשנים שקדמו למלחמת העולם השנייה אופי שבדיעבד התברר כהרה גורל וטרגי. ההגירה היהודית לארץ-ישראל הפכה באחת מהגשמת כיסופי דורות ומאקט לאומי-ציוני החותר לבנייתה של חברה חדשה ולעיצובו של 'יהודי חדש', למעשה של הישרדות.

שנות השלושים, שבהן עוסק ספרה של אביבה חלמיש 'במירוץ כפול נגד הזמן', היו תקופה משמעותית בתולדות ארץ-ישראל במאה העשרים. בעשור זה נוצר כפועל הבית הלאומי שחזה הרצל, ונבנתה הלכה למעשה 'המדינה שבדרך'. שני תהליכים שהתרחשו במרוצתו

אביבה חלמיש, במירוץ כפול נגד הזמן: מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשס"ו, 539 עמ'

ב-6 בדצמבר 1938 הגיעה לנמל תל-אביב האנייה 'גליל'. עם נוסעיה נמנו כשמונים זקנים מגרמניה, ה'צעיר' שבהם בן למעלה משבעים. בכותרת שבישרה על בואם בעמוד הראשון של עיתון 'הארץ' נאמר: 'זקנים שנמלטו מגרמניה עלו בנמל תל אביב' (ההדגשות שלי). נתן אלתרמן כתב בעקבות המאורע: 'ובדרך השמונים, פושלי גוף וזרועות, / בנמל, על רציף הפטון, / הם נפלו על פניהם על הארץ הזאת, / ונשקו עפרה של הארץ הזאת [...] / אז על שער הארץ, בשם ומלכות, / שוב נתלה המנעול, כשיטה. / ועל דבר הזקנים עוד יכרו פאלחוט, / אם בחדר נשקו עפרה או בכות, / ובמדת אפשרות הקליטה¹. הסיפא בשירו של אלתרמן רומז לעקרון יכולת הקליטה הכלכלית, שהיה אמת המידה לקביעת היקף העלייה, ושהומר בעקבות פרסום דוח ועדת פיל ביולי 1937 ברף פוליטי סטטי שהגביל עד מאוד את אפשרויות הכניסה של יהודים לארץ-ישראל². בתווך, בסבך המדדים הכלכליים והמקצועיים וסדרי העדיפויות הפוליטיים הנזילים, נקלעו יהודי גרמניה ופולין. מצוקתם הגוברת הקנתה למאבק על העלייה

הבית הלאומי והשוללים את העלייה, והוסיף: 'תמה אני אם עוד מעט לא יזמינו את הפרופסור פרויד לשבת במשרדי העליה בשערי הארץ' (פרוטוקול הקונגרס הציוני העשרים והמושב החמישי של מועצת הסוכנות היהודית: דין-וחשבון סטינגרפי, ירושלים תרצ"ח, עמ' 29).

1 'זקנים שנמלטו מגרמניה עלו בנמל תל אביב', הארץ, תוספת ערב, 6 בדצמבר 1938; אגב נ' אלתרמן, 'הזקנים', שם, 9 בדצמבר 1938.
2 נשיא ההסתדרות הציונית, חיים ויצמן, דימה במר לבו את את הרף הפוליטי ל'עיקרון פסיכולוגי' המיועד להרגיע את פחדיהם של הערכים המתנגדים לכינון

העלייה על ידי ארתור רופין, שעמד בימי העלייה השנייה בראש המשרד הארץ-ישראלי. רופין גרס כי מטרת מדיניות העלייה לכונן חברה יהודית מודרנית ('בריאה' כלשונו) מבחינה כלכלית וחברתית. בעקבות מלחמת העולם הראשונה, הצהרת בלפור והכיבוש הבריטי התגבשה ברית בין ההנהגה הציונית הבורגנית בראשותו של חיים וייצמן ובין מחנה הפועלים. במסגרת ברית זו הוענקה עדיפות להעלאת חלוצים שיירתמו למשימות לאומיות, ושיפיקו תועלת מהשקעות כספיות בהתיישבות חקלאית לסוגיה. קליטתם של בני המעמד הבינוני-הנמוך עמדה במקום נמוך בסדר העדיפות של ההנהגה הציונית בשנות העשרים. ככל הגלגולים הללו שעברה מדיניות העלייה הציונית על רקע התמורות ההיסטוריות שפקדו את התנועה הציונית ואת ארץ-ישראל בשלושת העשורים הראשונים של המאה העשרים, נותר בעינו הקו המנחה שלעלייה שמור התפקיד המרכזי בהגשמת השאיפה לכינונה של מדינה יהודית בעלת רוב יהודי בארץ-ישראל (עמ' 99). מגמה זו התחדדה ביתר שאת בשנות השלושים. מנהיגי ההסתדרות הציונית, הנשיא וייצמן ויושב ראש ההנהלה דוד בן-גוריון, היו פלשתינו-צנטרים באופן חד-משמעי וראו עצמם מופקדים על השגת היעד הציוני ולא על גורל 'כלל ישראל', שאף היה רחוק מהישג ידם מבחינה פוליטית, כלכלית ורעיונית (עמ' 321-323).

בעשור שבו דן הספר עלו ארצה בדרכים שונות כ-265,000 יהודים. במרוצתו גדלה הנוכחות היהודית בארץ-ישראל מכ-160,000 נפש, שהיו כ-16 אחוז מהאוכלוסייה, לכ-445,000, שהיו כ-32 אחוז מהאוכלוסייה (עמ' 34, 47).⁴ התמורה הדרמטית ביחס הכוחות בין ערבים ליהודים היא אבן הראשה של 'במירוץ כפול נגד הזמן'. המירוץ ליצירת מסה קריטית של נוכחות יהודית נועד להשיג שתי מטרות בעת ובעונה אחת: לחסום את

השפיעו בצורה דרמטית על המגמות ארוכות הטווח בקיומה ובהתפתחותה. התהליך הראשון תויג בהיסטוריוגרפיה הציונית בתור העלייה חמישית, ששיאה בשנים 1933-1936, והתהליך השני היה המרד הערבי, שהתרחש בשנים 1936-1939. הנחת היסוד של הספר שלפנינו היא שבעשור זה הייתה לתנועה הציונית מדיניות – במובן של נקיטת דרך פעולה מתוך בחירה בין חלופות – בתחומי העלייה והקליטה, וכפועל יוצא מכך שמדיניות זו עמדה למבחן פעם אחר פעם בכפוף לנסיבות ולאילוצי השעה. הנחה נוספת היא שתחושת הדחיפות הייתה המוטיב הדומיננטי שהכתיב את מדיניות התנועה הציונית בתחום העלייה באותה עת, ומכאן שלגורם הזמן נודע משקל מכריע בין הגורמים שהדריכו את הפעילות הציונית בתקופה האמורה. בוועידת היסוד של מפא"י בינואר 1930 ציין חיים ארלוזורוב כי אם תימשך העלייה בממדים הנוכחיים יחלפו 163 שנה עד שיהיו היהודים רוב בארץ.³ שבע שנים לאחר מכן מצאה ועדת פיל כי המשך העלייה בממדים הנוכחיים יביא לשוויון מספרי בין שני העמים בתוך עשר שנים (עמ' 50). העלייה החמישית היא שחוללה מהפך זה, אך המרד הערבי בלם את קטיפת מלוא פרותיו.

מדיניות העלייה הציונית עברה מראשיתה כמה וכמה גלגולים בהגדרת יעדיה. תחילה ביקש הרצל להקדים לעלייה השגת צ'רטר להתיישבות יהודים בארץ-ישראל. בהמשך הותוותה מדיניות

3 ח' ארלוזורוב, 'הציוניות בשעה זו', כתבי חיים ארלוזורוב, ג, תל-אביב תרצ"ד, עמ' 193.

4 נוסף על ספרה של חלמיש מבוססים הנתונים הללו על המקורות הבאים: A Survey of Palestine: Prepared in December 1945 and January 1946 for the Information of the Anglo-American Committee of Inquiry, I, Jerusalem 1946, pp. 141, 185; מ' סיקרון, העליה לישראל 1948 עד 1953: תוספת סטטיסטית, ירושלים תשי"ח, עמ' 2-3.

לדיון ענייני ובעל משמעות בפרשת העלייה. הדבר נכון במיוחד כאשר לשתי קטגוריות העולים שמנקודת המבט הציונית קבעו את גורלה והיקפה של העלייה – בעלי ההון (מי שהיו ברשותם לפחות 1,000 לא"י) והעובדים. סוגיות המפתח להבנת התנודות שהתחוללו בהעלאת יהודים שהשתייכו לקטגוריות הללו הן עקרון יכולת הקליטה הכלכלית על מורכבותו ותהפוכותיו, והמתח המובנה בין עלייה סלקטיבית להגירה סטיכית, מתח המגרה עצבים חשופים בפרספקטיבה היסטורית, ואשר גם בני הזמן היו ערים לרגישותו ולנפיצותו. סוגיות אלה זוכות בדיון לתשומת לב מרכזית.

דומה כי המרתקת מבין שלל הפרשיות הנפרשות בספר היא ירידת קרנה ומשקלה של העלייה החלוצית דווקא בעידן שבו התבססה תנועת העבודה – שאתוס ה'חלוץ' היה המזהיר שבסמליה – כגוף הדומיננטי בציונות. יצחק גרינבוים, שנהוג לתארו כמנהיגה של יהדות פולין, ואשר חריפות לשונו ואכזריות אבחנותיו עמדו ביחס הפוך להשפעתו הפוליטית הממשית, הכריז בקונגרס הציוני התשעה-עשר, שהתקיים בשנת 1935: 'בזמנים טובים החלוץ צריך לדעת, שעליו לפנות מקום גם לאחרים, משום שהוא חלוץ, משום שבשבילו העלייה היא קרבן על מזבח בניין וכיבוש המולדת' (עמ' 168-169).

לא חלפה שנה והתברר כי עם התפוגגות האקלים הכלכלי החיובי במשק הארץ-ישראלי והיחשפות תחושת חוסר הביטחון הקיומי כתוצאה מהמרד הערבי, הסתמנה ירידה דרסטית במספר העולים בעלי ההון. הסרטיפיקטים שהוקצו למגור זה נוצלו חלקית בלבד. הדבר פגע בניצול מכסת העלייה, גרם לחסימת הדרך בפני עלייתם של מועמדים אחרים, והקטיף את אפשרויות העלאתם של עובדים (עמ' 237-243). ההון הזורם לארץ-ישראל, בין היתר באמצעות עלייתם של בעלי

אפשרות כינונה של מדינה ארץ-ישראלית ערבית ולהוציא יהודים רבים ככל האפשר ממרכז אירופה וממזרחה נוכח התחזקות הנאציזם והפשיזם ועל רקע ענני מלחמת העולם שהתקדדו באופק. מירוץ זה התנהל תוך התמודדות מתמשכת עם התנגדות ערבית מוחלטת ועם המכשולים שהציבה המדיניות המנדטורית. מכשולים אלה, מבהירה חלמיש, לא נבעו מאנטישמיות לשמה או מהטלת ספק בטיבה החיובי של התמורה שמחוללת העלייה בחיי הארץ, אלא בעיקר מחוסר נכונותה של הפקידות הבריטית לאפשר ליהודים להיות לרוב (עמ' 66-67). בהקשר זה אחת החידות ההיסטוריות המעניינות הנבחנות בספר היא מדוע אפשרה ממשלת המנדט בכל זאת את הגידול המהיר של האוכלוסייה היהודית במחצית הראשונה של שנות השלושים. הזינוק הבלתי צפוי שהתחולל בכלכלה הארץ-ישראלית רופף את השליטה הבריטית על הכוונת עקומת העלייה בשנות הגאות (1933-1935), שליטה שתיאר ארלוזורוב בשעתו בתור 'האלף והתו של הפוליטיקה המנדטורית' (עמ' 63). ההתמקדות בהסבר הכלכלי ובכללי ההתנהלות המנגנוניים תורמת אמנם היבטים רבי ערך לביאור החידה האמורה, אך חיוני לצרף אליהם את השיקולים הפוליטיים של הממשלה הבריטית בארץ-ישראל ובלונדון על מנת לספק לה פתרון מלא יותר (עמ' 101-108).

בשרטוט קורותיה של העלייה בשנות השלושים בחרה חלמיש בתבונה שלא להיצמד לציר הכרונולוגי ההיסטורי כפשוטו, אלא ברה את הנושאים העיקריים שהשפיעו על עיצוב מדיניות הקליטה ותיארה וניתחה כל נושא באופן כרונולוגי. שיטת הדיון הזו עלולה להיות שדה רצוף פחים יקושים מבחינת מחקרית ולהכביד על המעיין בספר. ברם המחברת היטיבה לפלס את דרכה ולהוביל את הקורא במיומנות רבה בסבך התקנות והנתונים המספריים שהם אבני היסוד

שכספיהן הוקצו אך ורק להבטחת קליטתם בארץ (עמ' 312-338).

בהקשר הנדון מזהה חלמיש את וייצמן כמבטא המובהק של הגישה המעדיפה את 'גאולת' היהודים על פני 'הצלתם', וכמי שהוסיף לדגול בכנייה אטית של המפעל הציוני 'אגב שמירה קפרנית על האיכות, אפילו על חשבון הכמות והקצב' (עמ' 427-428, 436). דומה שבחיבור המתפרש על פני כל שנות השלושים אין להסתפק בהצגה זו של עמדת וייצמן בסוגיית העלייה ולראות בכך מיצוי מלא של השקפתו. יותר משתיאור דברים זה מבטא את גישתו, הוא משקף את דלות המחקר הפרטני הזמין על וייצמן בשנות העלייה החמישית. למשל בנאומיו המזהירים בפני הקונגרס הציוני ומועצת הסוכנות היהודית באוגוסט 1937, במהלך הדיונים על תכנית החלוקה של ועדת פיל, גרס וייצמן כי את שאלת היהודים אי אפשר לפתור באמצעות הגירה גדולה, אף אם זו תגיע לקצב של 60,000-100,000 איש בשנה. שישה מיליוני יהודים מצפים לעלייה. התנועה הציונית חפצה להציל שני מיליוני אנשים צעירים מתוכם, והיתר, 'הזקנים ילכו להם, יסתגלו או לא יסתגלו. הם כבר נהפכו לאבק, לאבק כלכלי ומוסרי בעולם אכזרי זה'.⁵ האכזריות שבפסיקה נחרצת זו מצטיירת באור שונה מעט על רקע דבריו של ראש ממשלת בריטניה, נוויל צ'מברליין, בשיחתו עם וייצמן ב-3 במרס 1938:

Mr. C. [Chamberlain] said that there was one question which he wanted to ask Dr Weizmann. The 450,000 who were in Palestine were fine people. Dr Weizmann now wanted to bring in another million. Would they be of the same sort? Would they be able to defend the country?⁶

5 פרוטוקול הקונגרס הציוני העשרים (לעיל, הערה 2), עמ' 32-33; פרוטוקול המושב החמישי של מועצת הסוכנות היהודית (שם), עמ' סב-סג.

6 M.J. Cohen, *Palestine: Retreat from the Mandate*, New York 1978, p. 6

הון, נחשב 'כסם החיים של הבית הלאומי'. לדבריה של חלמיש, זהו חלק מן ההסבר לעדיפות שניתנה בימים של שפל כלכלי ומכסות עלייה מוגבלות לעלייתם של בעלי הון על פני עליית עובדים, ולעלייה של עובדים מקצועיים במלאכה ובתעשייה על פני עליית צעירים חסרי מקצוע. מגמות אלה התהוו דווקא בזמן שהמפלגתיות, בהנהגת תנועה העבודה שאחזה בהגה השלטון, הלכה והשתררה על המוסדות המנגנוניים שעסקו בעלייה (עמ' 176, 206, 249, 267).

הדבקות בעקרון יכולת הקליטה הכלכלית, מדגישה המחברת, עוברת כחוט השני במדיניות העלייה הציונית בעתות שגשוג ושפל וכאחת. דבקות זו ניזונה מן התפיסה שהיהודים העולים מביאים עמם ב'מזוודות' שלהם, כניסוחו של משה שרתוק, את יכולת הקליטה, ושזרם העולים יוצר ומגדיל באורח מובנה ודינמי את סיכויי הקליטה של יהודים נוספים (עמ' 101). אחד מממצאיה המאלפים של חלמיש הוא שתופעת לוואי הרסנית מובהקת של רצח ארלוזורוב הייתה גדיעת תנופת המקוריות הקדחתנית שבה עסק באיתור דרכים להזרמת הון ולהבאת עולים מן המעמד הבינוני לארץ-ישראל. גם מבחינה זו שילם העם היהודי בזמן ובמזומן על הרצח (למשל, עמ' 230, 253).

קביעת מדיניות העלייה הייתה כרוכה מדרך הטבע בצורך לקבל החלטות קונקרטיות במגוון תחומים: ברירת הרכבה האנושי של העלייה (מבחינה גילית, מקצועית, מפלגתית, מעמדית ועוד) – בכפוף להכרעותיהם של הבריטים באשר לממדיה ולכלליה של העלייה, ואופני הקצאת הרישיונות לעולים פוטנציאליים מארצות שונות (ובהן פולין, גרמניה, רוסיה ותימן). העדיפות שניתנה לעולים מגרמניה נבעה בעיקר מאינטרס של בריטניה להצטייר כמי שנחלצת לעזרת יהודים נרדפים, ומכך שמצוקתם היוותה תמריץ להקמת קרנות מיוחדות ברחבי העולם היהודי

באותה שעה את המהלך הפוליטי שביקש לקדם. מכאן אף נגזרה קביעתו הנודעת של בן-גוריון 'עלייה קודמת לשלום', קביעה שתמצתה את לוז מדיניותה של התנועה הציונית בנושא העלייה ובשאלה הערבית וכן באשר ליחסים עם בריטניה בשנות המרד הערבי (עמ' 112).

האפופיה האנושית המורכבת, שהיא אחד מתווי ההיכר המובהקים של המאבק על העלייה, זוכה בספר למקום מוגבל למדי. ברי כי הדבר נעשה מדעת ובכוונת מכוון, ונהיר ההיגיון האקדמי המוקפד שהנחה בחירה זו, אבל נדמה שיש בכך החמצה מסוימת, הגורעת ממתן מלוא המעמד הראוי לפרשה ההיסטורית המטלטלת שגוללה חלמיש ביד אמונה. הדוגמה הבולטת ביותר בהקשר האמור היא בעניין ההעפלה. האימוץ הגורף של התיאור המוטה של גישת בן-גוריון להעפלה בשלהי 1938 ובשנת 1939 אינו מסייע לניתוח מושכל ואמין של עמדתו ומהלכיו בנדון (עמ' 372-376). הפסיחה על הממדים הרטוריים של התבטאויותיו בימים שבהם נתקמה חשרת ענני הסערה שאיימו לסגור על הציונות ועל העם היהודי, וכן ההתעלמות מן הברידות הבלתי מזהרת שבה נתון היה בן-גוריון בעניין יישום מרד העלייה, אינן במקומן. חבל גם שהאקורד האחרון של הוויכוח הציוני הפנימי על ההעפלה שהתנהל בקונגרס הציוני העשרים ואחד, באוגוסט 1939, נזכר בחטף בלבד. קוראי הספר היו יוצאים נשכרים אילו הובאו בו קטעים מנאומו המרשים של ברל כצנלסון אשר תיאר את חזיון ההעפלה, שהלכה ותפסה את מקומה של העלייה כדרך המלך לבואם של יהודים לארץ-ישראל: 'אין אנו אדוני ההיסטוריה ושביליה נעלמים מאתנו. ואפשר להקשות, מדוע לא בחרה ההיסטוריה

שאלתנו נעדרת התום של צ'מברליין מעניקה פרספקטיבה שונה לחלוטין לדיון במחלוקת הפנימית שסערה בתנועה הציונית בשנות השלושים בשאלה 'הצלה או גאולה' ולהתחבטות בין עלייה סלקטיווית להגירה סטיכית. וייצמן לא היה הראשון שהניח על סדר היום הציוני את המספר המאגי של מיליון עולים (או משפחות, למצער כיעד המיוחל של האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל), וזאת לאחר שהיעד המספרי המאגי הקודם, חצי מיליון יהודים, שהוצג על ידי רופין בשנת 1907, כבר נראה היה קרוב להשגה. קדם לו בן-גוריון, שבנאומו בקונגרס הציוני לאחר שנבחר בשנת 1935 ליושב ראש ההנהלה הציונית, הציג כיעד 'של הדור הנוכחי' את השרשתן של מיליון משפחות בארץ-ישראל.⁷ ההקשר הפוליטי שבו משורטטת בספר תביעתו של בן-גוריון 'להתחיל במדיניות של מדינת יהודים' באמצעות הצגת יעד מיוחל של העלאת מיליון יהודים, לוקה בחסר (עמ' 109-111). לחשש שהממשלה עומדת לנטוש את עקרונ יכולת הקליטה הכלכלית ולחולשתו המתבהרת של המשק היהודי, נכון לצרף את התמורות הפוליטיות במזרח התיכון, שהגדילו את מידת עצמאותן של עיראק, סוריה, מצרים ולבנון, ואת קווי המדיניות שהתווה בן-גוריון כאמור עם היכנסו לתפקידו. הוא חתר לכך שהסוכנות היהודית תקבל 'סמכות לקבוע למעשה את כמות העולים הנדרשים מזמן לזמן' במגמה 'שנעביר לארץ במשך שנים מעטות מיליון ראשון של יהודים מגרמניה, פולין, רומניה, ליטא ולטביה'.⁸ קו ישר מוליך מכאן אל 'תכנית המיליון' שטיפח בן-גוריון בשנות מלחמת העולם השנייה, ונראה כי אין לתאר אותו כמי שעסק ב'הפרחת מספרים', אלא כמי שפרוץ המרד הערבי טרף

חטיבת התכתובות. הקטע המצוטט כאן הוא חלק מן החומר שהושמט (בשגגה?) מהמכתב שפורסם אצל: ד' בן-גוריון, זכרונות, ג, תל-אביב תשל"ו, עמ' 78.

7 פרטוקול הקונגרס הציוני הי"ט, דין-וחשבון סטינוגרפי, ירושלים תרצ"ו, עמ' 46.

8 בן-גוריון אל אליעזר קפלן, 4 בספטמבר 1936, אב"ג,

דרך חתחתים רבת מכשולים, שיסודה בתחושת הזמן הרוחק. תחושה זו עוגנה במציאות הארץ-ישראלית ולא במצוקה היהודית באירופה (עמ' 437-440). ממחקרה הפסקני, המופתי והקולח של חלמיש מתברר שרק בזכות שיתוף הפעולה ('קואופרציה') שבחרה ההסתדרות הציונית לקיים עם שלטון המנדט הבריטי ועל בסיס שיתוף זה – מדיניות שההבלגה הביטחונית הייתה רכיב מהותי בה – התאפשרה עלייה בממדים ניכרים לארץ-ישראל בזמנים שבהם מרחב התמרון לקיום יהודי באירופה הצטמק בהתמדה.

למילוי שליחותה יהודים נשואי-פנים ופרנסים חשובים ואזרחים בני-חורין, ובחרה דוקא בפליטת בית-ישראל, באבק-אדם הנישא על פני ימים? אך לא בדינינו לשנות. כך יצא מלפניה. ואין לנו אלא להישמע לה, ולצאת בעקבות בחירה, הפליט.⁹ כצנלסון עסק לא רק בתיאור ובניתוח של המציאות ההיסטורית בבחינת גזרת גורל, אלא היה כמובן שותף פעיל בעיצוב נתיב ההימלטות בניסיון לעקוף את המגבלות שהטילו הבריטים. למן העלייה המבוששת לבוא בראשית שנות השלושים ועד השערים ההולכים ונסגרים לקראת סיומן, פורש 'במירוץ כפול נגד הזמן'

9 ב' כצנלסון, 'בקונגרס הציוני העשרים ואחד', כתבי ב' כצנלסון, ט, תל-אביב תש"ח, עמ' 75. ראו גם: א' שפירא, ברל: ביוגרפיה, ב, תל-אביב תש"ס, עמ' 580-581.